

TÜRKLER VE İSLÂMİYET

SALİM KOCA*

Türklerin İslâm dinine ve İslâm medeniyeti dairesi içine girmeleri, hiç şüphesiz Türk, İslâm ve Dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Zira, bu tarihî olaydan kısa bir süre sonra İslâm ülkelerinin ortasında devletlerini kurarak, İslâm dünyasının kaderine hâkim olan *Türkler, İslâm dininin en kudretli savunucuları ve İslâm medeniyetinin de en büyük temsilcileri olmuşlardır*. Onlar, İslâm dininin ve İslâm medeniyetinin ilk mensupları olan Araplardan daha fazla, yani on asır süre ile bu tarihî görevi başarıyla sürdürdüler. Daha da önemlisi, Türkler içine girdikleri dünyada kendilerini yutmaya çalışan Fars ve Arap kültürlerine karşı millî kültürlerini ve kimliklerini koruyarak, zamanımıza ulaştırdılar.

1. Türklerle Müslümanların İlk Karşılaşmaları

İslâm dininin verdiği inançla ilerleyen Arap orduları, 635 yılında Kadisiye, 641 yılında da Nihavend Savaşı ile İran Sâsânî Devleti'ni yıktılar; ilerleyerek Ceyhun nehrine ve Kafkaslara ulaştılar. Bu sırada Doğu Göktürk Devleti çökmüş bulunuyordu (630). Batı Göktürk Devleti ise, derin bir bunalımın içine girmiş durumdaydı. Kafkaslar'ın kuzeyinde Göktürklerin devamı olarak ortaya çıkan Hazar Devleti de henüz kuruluş safhasındaydı. Gerek Ceyhun, gerekse Kafkas cephesinde Araplar ile Türklerin ilk karşılaşmaları, sınır çarpışmaları ölçüsünde kaldı ve iki taraf da birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Bu arada, Arap ordusu komutanı Ubeydullah b. Ziyad, 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak, Buhara'ya ulaştı: fakat

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Maveraünnehir'de tutunamadı; geri dönmek zorunda kaldı. Aynı şekilde, Kafkas cephesindeki çarpışmada da Arap ordusu komutanı hayatını kaybedince, Arap ordusu geri çekildi (Taberî, 1958: İbnü'l-Kesîr, 1994: 205; Şeşen, 1985: 131, 134, 191).

Horasan İslâm ordusunun başına Kuteybe b. Müslim'in getirilmesiyle durum birden değişti: savaşlar tekrar alevlendi. Kuteybe, ciddî bir direnişle karşılaşmadan başta Beykent, Buhara, Semerkant, Fergana ve Şaş (Taşkent) gibi bölgenin en önemli şehirleri olmak üzere Maveraünnehir'in büyük kısmına hâkim oldu [705-715]. Amacı, Çin'i de fethetmekti (Barthold, 1980: 239; Kitapçı, 1994: 191) İslâm tarihçilerinin rivayetine güvenmek gerekirse, o ancak Kaşgar şehrine ulaşabildi (İbnü'l-Esîr, 1982: V, 5; 1986: 13). Fakat, Kuteybe, askerî alanda gösterdiği başarıyı İslâmiyetin yayılmasında gösteremedi. İslâmın tebliğ ve ikna yöntemine uymadı: sık sık zora ve şiddete başvurdu. Meselâ, her zorlama sonucunda Müslüman olan Buhara halkı, üzerindeki baskı kalkınca veya gevşeyince, eski dinine dönerek, Kuteybe'ye tepkisini gösterdi. (Kitapçı, 1994: 129). Çok sert ve acımasız bir komutan olan Kuteybe, üstelik Mâverâünnehir'deki fetihleri sırasında dayanılmaz ölçülere varacak şekilde büyük "*yağma, tahribat ve katliam*" da bulundu.¹ Hatta, Kuteybe ve onu takip eden İslâm orduları komutanları, bu yeni fethedilmiş ve İslâmlaşmaya yeni başlamış ülkede, İslâmın vergi sistemine uymadılar: Gayrı Müslimler için olan vergileri de (haraç, cizye), Müslüman olanlardan almaya devam ederek, halkı ezdiler.²

¹ Hoşgörü tanımaz ve sert bir karaktere sahip olan Kuteybe'nin Maveraünnehir'de yaptığı "*yağma, tahribat ve katliam*'a dair el-Taberî, el-Belâzurî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kesîr ve el-Narşahî gibi İslâm tarihçilerinin eserlerinde geniş bilgi bulunmaktadır. Bu durumu, bir İslâm şairi şu çarpıcı ifadelerle dile getirmiştir: "Türkistan'ı Araplar o kadar yakıp yıkmışlardır ki, orada yanan yıkılan ocaklar, birçok yaralı kimseler ve virânelerin direklerinden başka bir işaret ve alâmet kalmadı." Başka bir şair de bu konuda şöyle demektedir: "Kuteybe, ömrü boyunca Türkleri kılıçtan geçirdi durdu. Bize en çok ganimet toplayan ve dağıtan da o oldu." (Kitapçı, 1944: 308, 171).

² Samimî bir müslüman olan halife II. Ömer (717-720), kısa saltanatı döneminde, Maveraünnehir'de İslâm'ın eşitlik ilkesi ile vergi sistemini uygulamaya koyarak, yani Müslüman olanlardan haraç ve cizye gibi vergileri kaldırarak, Araplarla Maveraünnehir

Bütün bu olumsuz tutumlar, Maverâünnehir'deki Türk yöneticileri ve Türk toplulukları arasında sert tepkilere yol açtı. Başta "yabgu, tigin, tarhan (tarhun), tudun, şad, aşsin, han, ihşid" gibi ünvanlar taşıyan bölge ve şehirler hâkimi olmak üzere bütün Türk beyleri, İslâm Arap ordularına karşı amansız bir mücadeleye giriştiler. (Şeşen, 1985: 35; Turan, 1969: I, 137). Bu arada *Türgiş Kağanı Su-lu*, bu beylere destek vermek amacıyla Seyhun nehrini geçerek, Arap ordularını üst üste yendi; Maverâünnehir'in büyük kısmını ele geçirdi. Arapların elinde sadece Semerkant şehri kaldı. Araplar, bu şehri de ancak Horasan'dan arka arkaya aldıkları takviye kuvvetlerle koruyabildiler. Su-lu Kağan Ceyhun nehrini aşır, Toharistan'ı ve Horasan'ı da fethetmeye hazırlanırken, Seyhun ötesindeki ülkesinde Çin'in Sarı ve Kara Türgiş topluluklarını ustalıkla birbirine düşürmesi sonucunda çıkan isyan üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Su-lu Kağanın bölgeden çekilmesinden sonra Araplar tekrar Maverâünnehir'e hâkim oldular. Fakat, Türk direnişi karşısında hızı kesilmiş olan Arap İslâm orduları, daha fazla ilerleyemedi: sonunda savunmayı tercih etmek zorunda kaldı (Barthold, 1975: 52).

Öte yandan, Kafkasya'da, genellikle Derbent geçidi (bâb el-ebvâb) çevresinde, bir asıra yakın bir süre ile devam eden Arap-Hazar mücadelesi, çok şiddetli geçti ve iki taraf için de yıpratıcı oldu. Bu arada Belencer ve Semender gibi Hazar şehirleri Arapların eline geçti. Hazarlar, başkentlerini Belencer şehrinde Etil şehrine almak zorunda kaldılar. Arapların Kafkas-

halkını kaynaştırmaya çalıştı. Fakat, halife Ömer'in ölümünden hemen sonra bu uygulamadan vazgeçildi. Halife Ömer'inki tarzında bir teşebbüs de ünlü Arap ailelerinin birine mensup olan Hâris ile Horasan valisi Âsım'dan geldi. Halkın tepkisini dikkate alan Hâris ile Âsım birlikte İslâm vergi sistemini Maverâünnehir'de uygulamak istediklerini Şam'daki Emevî halifesi Hişam'a bir elçi ile bildirdilerse de, onların bu teklifi kabul edilmedi (734). Daha doğrusu, halife Hişam, daha önceki Emevî halifeleri gibi İslâm'ın ilkelerini hiçe sayarak, Maverâünnehir Müslümanlarından haraç ve cizye almaya devam etti. Üstelik bu teklifi yapan Horasan valisi Âsım'ı da görevinden aldı. Buna karşılık Hâris, Emevî iktidarına karşı isyan ettiyse de başarılı olamadı ve kaçarak Türklere sığındı. Sonuç olarak, Emevî halifelerinin bu tutumu, onların iktidarının sonunu hazırlayan başlıca olay oldu.

lar'a yönelmelerinden asıl amaç, Hazarları İslâmiyete kazandırıp, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inerek, Bizans'ı arkadan çevirmek suretiyle düşürmekti (Baştav, 1987: I, 148). Arap Azerbaycan orduları komutanı Mervan, bu gaye ile 737 yılında, 150 bin kişilik büyük bir ordunun başında Hazar Devletinin merkezi Etil şehrine kadar ilerleyerek, Hazar Hakanını teslim aldı. Fakat, Etil şehri Arap İslâm ordularının Kafkas cephesinde ulaşabildikleri en son nokta oldu. Arap İslâm orduları Maveraünnehir cephesinde olduğu gibi, burada da daha fazla ilerleyemediler. Azerbaycan'a çekilerek savunmaya geçtiler. Kısaca söylemek gerekirse, İslâm halifeleri bu faaliyetlerinde de bekledikleri sonucu alamadılar. Esasen onlar, imkânlarının son sınırına gelmiş bulunuyorlardı.

2. *Türkistan'ın Kaderini Tayin Eden Savaş: Talas savaşı*

Türkler, İkinci Göktürk Devleti Kağanı Kapgan (Fatih) zamanında (692-716), tekrar Batı Türkistan'ın³ büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyet kurdular. Hatta Tonyukuk, İnel Kağan ve Köl-tigin komutasında ilerleyen bir Göktürk ordusu, Seyhun nehrini aşarak, Maveraünnehir'e bir yürüyüş yaptı. Göktürk ordusu bu seferinde, Türklerin "*Demirkapı*," İranlıların "*Der-i Ahenin*" adını verdikleri Buzgala (oğlak) geçidine kadar ilerledi (712) (Barthold, 1981: 179). Göktürk beyleri bu seferlerinde, başında Kuteybe'nin bulunduğu Arap İslâm ordusu ile karşılaşmadı. Bu sırada Kuteybe, kışı geçirmek üzere Horasan'ın merkezi Merv şehrinde bulunuyordu. Maveraünnehir'deki hâkimiyetini kolay kazanılmış zaferler üzerine kurmuş olan Kuteybe, böylece gerçek bir Türk ordusu ile karşılaşmaktan kurtulmuş oldu.

Su-lu'nun ölümünden sonra Türgiş Kağanlığının hemen çöküşü (737), arkasından da Göktürk Devletinin yıkılışı (742) ve Göktürklerin yerini alan Uygurların ise bütünüyle Orta Asya'ya hâkim olamamaları, Türkistan

³ İslâm tarihçilerinden el-Kazvinî eserinde, Türk topluluklarının oturdukları ülkelerin "*Türkistan*" adıyla anıldığını belirtir (Şeşen, 1985: 145). Alman kökenli Rus bilgini Barthold da Çin ile Hazar denizi arasındaki bölgeyi aynı adla anmıştır (Barthold, 1981). Bu ad komünist Sovyet rejiminin kurulmasına kadar korunarak gelmiştir.

hâkimiyeti için Çin'in doğudan, Arapların da batıdan harekete geçmelerine yol açtı. Bugünkü Almaata şehri yakınlarında Talas nehri kıyısında, Arap ve Çin orduları karşı karşıya geldiler. Savaş beş gün sürdü. Son gün Karluk Türklerinin Arap ordusunun yanında yer alması, savaşın kaderini tayin etti: Çin ordusu yenildi (751).

Talas savaşının Arapların galibiyetiyle sonuçlanması, hem İslâm hem de Türk tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı: Herşeyden önce bu savaş, Türkistan'ın kaderini tayin etti; batıya doğru olan Çin'in ilerleyişini durdurdu; Orta Asya'daki İslâmlaşmanın yolunu açtı. Eğer savaş Çin'in galibiyeti ile sonuçlansaydı, şüphesiz Orta Asya'nın Çinileşmesi kaçınılmaz olacaktı. Üstelik siyasî bakımdan bölünmüş olan Türk dünyasında Çin'in yayılmacı siyasetinin karşısına çıkabilecek bir kuvvet de bulunmuyordu. Bu durumun da, Çin'in işini büyük ölçüde kolaylaştıracağı muhakkaktı.

Araplar ilk defa Talas savaşında Çin medeniyeti ile temasa geldiler. Savaşta aldıkları esirlerden bir Çin buluşu olan kağıt yapmasını öğrendiler. Hatta onlar, Semerkant'da bir imâlâthane kurarak, kağıt yapmaya başladılar (Rasonyi, 1971: 112). Bundan böyle, Semerkant şehri İslâm dünyasında kağıt endüstrisine modellik eden bir şehir haline geldi.

Öte yandan, galip İslâm ordularının açtığı Orta Asya yolunu, Müslüman ticaret kervanları ile İslâm misyonerleri olan sûfî grupları izlediler (Şeşen, 1985: 92, 98, 142, 145, 203). Sınırlarda da (uc) Türklerin ve Müslümanların alış-veriş yaptıkları pazar şehirler oluştu. Bunların başında Taraz ve Sabran şehirleri geliyordu (Şeşen, 1985: 162, 163, 103, 238). Daha da önemlisi, Türklerle Müslümanlar arasında ticaret ortaklıkları kuruldu. Böylece, Türklerle Araplar birbirlerini daha da yakından tanıma fırsatı buldular. Bundan sonra, Türk-Arap mücadelesi yerini barış ve iyi ilişkilere bıraktı. Bunun tabii sonucu olarak, Türkler yavaş yavaş İslâm dinine ısınmaya başladılar.

3. *Türklerin İslâm Dinine Girişleri*

Türklerin İslâm dinine girişleri, Türkler ile Arapların ilk karşılaşmaları sırasında başladı ve kesintiye uğramadan sonuna kadar devam etti. Türklerin Emevî İslâm ordularına gerek Maverâünnehir'deki fetihleri sırasında, gerekse fetihlerden sonra direnmeleri ise, bölgedeki hâkimiyetlerini ve

istiklâllerini koruma düşüncesinden kaynaklanıyordu. Daha doğrusu bu direniş, İslâmiyete karşı bir hareket değildi. Nitekim Türkler, Müslüman olmadan önce de bütün din ve inançlara karşı daima hoşgörülü ve saygılı olmuşlardır. Şunu da ilâve edelim ki, onlar bu tavırlarını Müslüman olduktan sonra da sürdürdüler.

Türkler önce tek tek, sonra gruplar ve kitleler halinde İslâm dinine girdiler. Tek tek veya küçük gruplar halinde müslüman olan Türkler, sızma yoluyla İslâm ülkelerine girerek, kendilerini İslâm devletinin hizmetine sundular. Bunu kitleler halinde İslâmlaşmalar takip etti. Bu İslâmlaşmalarda İslâm dünyasının medenî üstünlüğü ile ekonomik sebeplerin başlıca rol oynadığı söylenebilir. Çünkü, Maverâünnehir ve Horasan'ın Arap valileri ve yerli hükümdarlar, askerlikten başka mesleği olmayan Türkleri gruplar halinde "*gulam*" olarak Abbasî sarayına gönderiyorlardı. Daha doğrusu, Abbasî halifeleri, savaşçılıkta diğer milletlerden üstün olan Türkleri kendi ordularında istihdam etmek için bizzat bölge valilerine ve yerli hükümdarlara başvurarak, bunlardan elde ettiklerinin Bağdat'a gönderilmesini istiyorlardı (Pipes, 1978: 88, 89; Şeşen, 1985: 143, 185, 208, 210).⁴ Bazen kendi istekleriyle gelen, bazen tutsak veya satın alınıp, Bağdat'a sevk edilen Türkler de Abbasî ordularında hizmete alınmayı kendileri için bir iş ve ekmek kapısı olarak görüyorlardı.

Türklerin gittikçe artan bir hızla İslâmlaşmalarında, İslâm devletinin hizmetine giren, fakat Orta Asya'daki yurtlarında bulunan aile ve akrabalarıyla ilişkilerini kesmeyen Türklerin de büyük etkisi vardır. Çünkü, Türklerde aile fertleri arasındaki bağlar oldukça kuvvetliydi. Ayrıca, İslâm düşünürlerinin de belirttiği gibi, Türkler yurtlarına son derece bağlıydılar ve bu bağı hiçbir zaman kesmiyorlardı (el-Cahiz, 1976: 78,79). Öte yandan, Müslüman tüccarlar ve sûfiler de Türklerin İslâm dinini tanımalarında ve kabullerinde son derece etkili olmuşlardır. Gerçekten de, zamanın en büyük

⁴ Bu konuda çağdaş kaynaklarda birçok kayıt bulunmaktadır. Bunların birinde şöyle denmektedir: "Türklerden (Bağdat'a) ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bu köleler buradan (Maverâünnehir) diğer yerlere sevk edilir. Bunlar en makul, en dinç, doğudaki en güzel ve pahalı kölelerdir." (Şeşen, 1985: 143, 185, 208, 210).

siyasî ve ekonomik gücüne sahip bir devletin ve en yüksek bir medeniyetin mensupları ve temsilcileri olmanın sağladığı imkânlardan ve saygınlıktan yararlanan Müslüman tüccarlar ve sûfiler, komşu ülkelere kolayca girip çıkabiliyorlar ve İslâmiyeti yayıyorlardı. Müslüman tüccarlar ve sûfilerin, gerek ticaret, gerekse misyonerlik faaliyeti için girip çıktıkları ülkelerin başında da Türk yurtları geliyordu. Çünkü, onlar, Türklerin inanç ve düşünce bakımından İslâmiyete yakın ve yatkın olduklarını çok iyi biliyorlardı.

Yöneticilerinin ve halkının bir kısmı Türk olan Maverâünnehir,⁵ Emevîler zamanında fethedilmiş ve İslâmîyetin burada temeli atılmıştır (Gibb,

⁵ Araplar, Ceyhun (Amu Derya) nehrinin ötesinde kalan topraklara "Maverâünnehir" adını vermişlerdir. Bu isim zamanla, sadece Ceyhun ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri arasında bulunan topraklar için kullanılır olmuştur.

Maverâünnehir, Aral gölüne yakın kısmı Kızılkum çölü ile kaplı olmakla birlikte, büyük şehirleri (Semerkant, Buhara gibi) ve yer yer verimli toprakları olan zengin bir ülkedir. İpek yollarının bir kısmı buradan geçiyordu. Bundan dolayı, bu bölgede eskiden beri pekçok sayıda insan toplanmıştır. Halkının bir kısmını Arî kökenli Soğdlar, bir kısmını da Türkler oluşturuyordu. Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Mazdekizm, Hinduizm, Musevîlik ve Hristiyanlık gibi birçok din ve inanç bir arada yaşıyordu. İslâmîyet hepsini silerek, bunların yerini almıştır.

Araplardan önce bu ülkeye sırasıyla Partlar, Kuşanlar, Akhunlar ve Göktürkler hâkim olmuşlardır. Maverâünnehir, hemen hemen bütün tarih boyunca Türk ve İran topluluklarının mücadele sahası olmuş ve burada iki topluluğun kültürleri karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişlerdir. Bu etkileşim, Arapların bölgeyi fethetmelerinden sonra da devam etmiştir.

Fetihlerin durması ve Arap ordularının bölgeden ayrılması üzerine, Maverâünnehir'i Fars kökenli valiler yönetmeye başlamıştır. Bunlardan Samanîler, Abbasî iktidarının güçten düşmesi ve merkezî otoritenin zayıflamasından sonra bölgede bağımsız bir idare kurmuşlardır (875). Horasan ve Maverâünnehir'den sonra Sistan, Kirman, Cürcan ve Taberistan'ı da ele geçiren Samanîler, Türklere idarî ve askerî kadrolarında yer verdikleri gibi, Abbasî ordularının ihtiyacı olan Türk gulamlarını da onlara kendileri sağlıyorlardı.

Samanîler Devleti, doğudan ilerleyen Karahanlılar tarafından yıkılmıştır (999). Toprakları da Karahanlı ve Gazneli Devletleri arasında paylaşılmıştır.

1930: 48; Kitapçı, 1994: 125, 141). İslâmın eşitlik ve hoşgörü ilkesini başarıyla uygulayan Abbâsî iktidarı zamanında da Maveraünnehir'in İslâmlaşması tamamlanmıştır. Özellikle, bu konuda Mutasım'ın daha halifelîğe gelmeden önce bölgede yaptığı görev sırasında büyük rolü olmuştur. İslâmiyet, Fars kökenli bir iktidar olan Samânîler zamanında ise, Seyhun nehirini aşarak, Türk ülkelerinde yayılmaya başlamıştır. Tarihî kayıtlara göre, Türk şehirlerinden halkı Müslüman olan ilk şehir Şaş (Taşkent)'dir (Şeşen, 1985: 204). Türkler ile Müslümanların alış-veriş yaptıkları ticaret şehirleri olan Taraz ve Sabran da İslâmiyetin hızla geliştiği şehirlerdir. Öte yandan, Seyhun ötesindeki Taraz ve İsficab gibi şehirler de kısa sürede birer cihad üssü (dârü'l-cihad) haline gelmiştir. Rivayete güvenmek gerekirse, bunlardan İsficab'da IX. yüzyılda, İslâm gazilerinin barınması için 1700 ribat⁶ bulunuyordu. İslâm gazilerinin cihad faaliyetlerini yürütürken bir çeşit karakol olarak kullandıkları ribatlar, sadece İsficab şehrinde değil, aynı zamanda Türkistan'ın halkı Müslüman olan bütün şehirlerinde de inşa edilmiştir. Çağdaş bir kaynağın ifadesine göre, aynı yüzyılda Türkistan'da ribat sayısı 10 bin civarındaydı (Şeşen, 1985: 209, 251). Bu sayılar şüphesiz çok abartılmış olmakla birlikte, yine de IX. ve X. yüzyıllarda Türkistan'da cihad faaliyetlerinin çok büyük önem kazandığını göstermektedir. Öte yandan, cihad için ribatlarda toplanan İslâm gazilerinin arasında kendi soydaşlarına karşı savaşan çok sayıda Müslüman olmuş Türk de bulunuyordu (Şeşen, 1985: 100).

Seyhun ötesindeki şehir halklarında sonra aynı bölgede yaşayan konar-göçer Türk toplulukları da İslâm dinine girmeye başladılar. Devrin kaynaklarındaki kayıtlara göre, X. yüzyılın başlarında ilk defa *Türkmen* adıyla anılan bir Türk topluluğu Müslüman oldu. Karluklardan kopmuş bir topluluk oldukları sanılan Türkmenler, bu sırada Balasagun ile Mirki Kasabası arasındaki sahada yaşıyorlardı. Türkmenlerin kabîle başkanı da, küçük bir kasaba olan Ordu şehrinde oturuyordu (Sümer, 1972: 28 vd.; Şeşen, 1985: 253).

⁶ Ribat hakkında geniş bilgi almak için bkz. F. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1983, s. 332-350.

X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Türkmenleri *Oğuzlardan* bir kitle takip etti: Başlarında Selçuk adında bir beyin bulunduğu Oğuzlardan bir kitle, kendi devleti (Oğuzlar Devleti) ile düştüğü siyasî anlaşmazlık yüzünden yurtlarından (Yenikent) ayrılarak, Seyhun nehrinin aşağı havzasında bir uc şehri olan Cend'e gelip yerleşti. Cend, Oğuzlar Devletine bağlı bir şehir olmakta birlikte halkı Müslümandı. Selçuk, burada çevrenin siyasî ve sosyal şartlarına uyarak, kendisine bağlı Oğuz kitleleriyle birlikte Müslüman oldu. (Ebû'l-terec, 1945: I, 293). Selçuk bununla da kalmadı: Oğuz hükümdarının gönderdiği tahsildarlara "*Müslümanların gayrı Müslimlere vergi vermeyeceğini*" söyleyerek, kendi soydaşlarına karşı cihad ilan etti. Hatta, bu savaşların birinde büyük oğlu Mikail'i kaybetti (Köymen, 1989: 23-32; Turan, 1980: 68).

Müslüman olarak İslâm dünyasına katılan Oğuzlara bundan böyle "*Müslüman Türk*" anlamında "*Türkmen*" denmeye başlandı (Kafesoğlu, 1958: Sümer, 1972: 51, 52; Şeşen, 1985: 198). Bu isimlendirmede, daha önce Müslüman olmuş Türkmenlerin adının etkili olduğu düşünülebilir.

Oğuzlar arasında İslâmlaşma sadece Selçuk ve ona bağlı kitlelerin Müslüman olmasıyla sınırlı kalmadı; bu durum çeşitli vesilelerle devam etti. Meselâ, son Samanî meliklerinden Ebû İbrahim (Muntasır), Maverâünnehir'i Karahanlıların elinden kurtarmak için giriştiği mücadele sırasında bir ara Oğuz hükümdarının yanına giderek, onunla bir ittifak kurdu. Hatta, Oğuz hükümdarı ile dünür oldu. Bu yakın ilişki sonucunda Oğuz hükümdarı İslâm dinine girdi. Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere, Oğuzlar arasında İslâmiyetin XI. yüzyılın başından itibaren hâkim bir din haline geldiği söylenebilir (Sümer, 1972: 51).

İslâmiyetin Karahanlılar Devletine girişi de, Samanî sarayında iktidar şansını kaybettikten sonra kaçıp Karahanlılara sığınan Nasr b. Mansur adında başka bir melik vasıtasıyla oldu: Samanî melik Nasr, Karahanlı hükümdarı Arslan Bazir Han'ın oğlu Satuk'un İslâm dinini tanımasında ve benimsemesinde rehberlik etti. Daha doğrusu, bu melikin yol göstericiliği sayesinde *Satuk* Müslüman oldu ve *Abdülkerîm* adını aldı (Şeşen, 1985: 204-206; Grenard, 1900: 6-9). Abdülkerîm Satuk hükümdar olunca da, İslâm dinini Karahanlılar Devletinde resmî din olarak kabul etti. Ancak, Karahanlı

toplulukları arasında İslâm dininin asıl yayıcısı, Satuk Buğra Han'ın oğlu *Baytaş Arslan Han* oldu. Özellikle, Baytaş Arslan Han zamanında 200 bin çadırlık bir Türk topluluğu İslâm dinini birden kabul etti (960) (İbnü'l - Esîr, 1982: VIII, 532; 1986: VIII, 460).

Karahanlılar, sadece Müslüman olmakla kalmadılar; onlar aynı zamanda Orta Asya'da İslâm dininin en gayretli yayıcıları oldular: 1032 yılında Karahanlı tahtına çıkan Süleyman Arslan Han, kardeşleriyle birlikte Yabagu, Basmıl, Çomul ve Kimek gibi çoğu Müslüman olmamış Türk topluluklarına karşı çetin bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Tarihî kayıtlara bakılacak olursa, onlar bu mücadelelerinde başarılı olmuşlardır. Çünkü, bu mücadele sırasında Balasagun ile Etil Bulgarları ülkesi arasında oturan 10 bin çadırlık bir Türk topluluğu birden İslâm dinine girmiştir (Genç, 1981: 59, 60; Arnold, 1971: 308). Diğer taraftan Karahanlılar, sadece eski Türk inancından olan soydaşlarına karşı değil, Budist olan Uygur soydaşlarına karşı da cihad faaliyetinde bulunmuşlardır. Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvân*'ında onların bu faaliyetinin hatırasını yansıtan pekçok destan parçası bulunmaktadır (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 343, 459, 483; III, 235, 356).

İslâmiyet, Emevî Devletinin son zamanlarında Kafkasları aşarak, Hazar ülkesine de girdi: Biraz yukarıda belirtildiği gibi, 737 yılında, İslâm ordularının başında Hazar Devletinin merkezi Etil şehrine kadar ilerleyip, Hazar Hakanını teslim alan Mervan, İslâmın fetih ilkesine uyarak, İslâmiyeti kabul etmek şartıyla Hakanı serbest bıraktı. Geri dönerken de Etil şehrinde Hazarlara İslâm dinini öğretecek din adamları bırakarak, bu ülkede İslâmiyetin temelini attı. Fakat, Hazar Hakanının İslâm dinini kabul etmesi, içine düştüğü durumdan kendini kurtarabilmek için siyasî bir manevradan ibaretti. Nitekim Hakan, Mervan'ın Etil şehrinde ayrılmasından hemen sonra eski dinine dönerek, gerçek niyetini ortaya koydu. Buna rağmen, İslâmiyet ağır tempoda da olsa Hazar ülkesinde yayılmaya ve yerleşmeye başladı.

Öte yandan, İslâmiyetin Hazar ülkesinde yayılmasında ve yerleşmesinde, Müslüman tüccarlar ile Hazar ordusunda ücretli asker olarak istihdam edilen Harezmlî Müslüman askerlerin de büyük rolü olmuştur. Çünkü, Hazar ordusunun önemli bir kısmını Harezmlî Müslüman askerler oluşturuyordu.

Harezmlî birliklerin özellikle Hazar Hakanının üzerinde büyük ağırlıkları vardı. Üstelik bunlar, kendi dindaşlarına karşı savaşmayacak kadar bilinçli idiler. Hatta onlar, bu hususta Hazar Hakanı ile bir antlaşma bile yapmışlardı (Şeşen, 1985: 46).

Kısaca söylemek gerekirse, İslâmîyet, Hazar ülkesinde diğer Türk ülkelerinde olduğu gibi bir gelişme gösteremedi. Başka bir ifade ile, İslâmîyet Hazar ülkesinde hiçbir zaman hâkim din durumuna gelememi. Bunun başlıca sebebi, Hazar hanedanının Musevî olmasıydı. Buna rağmen Hazar ülkesindeki Müslümanların sayısı Musevîlerin ve Hristiyanların sayısından hiç de az değildi. Hatta, onlardan daha fazla olduğu da söylenebilir (Şeşen, 1985: 165, 138). Tarihî kayıtlara göre, sadece Hazarların merkezi Etil şehrinde 10 binden fazla Müslüman yaşıyordu. Bu kitlenin imamıyla birlikte 30 kadar camisi ve mescidi vardı (Şeşen, 1985: 138, 156, 165). Aynı şekilde, Hazarların Semender şehrinde de bir Müslüman kolonisi bulunuyordu (Şeşen, 1985: 1957). Ayrıca, bütün Hazar ülkesinde Müslümanların davalarına bakmak için de iki kadı görev yapıyordu (Şeşen, 1985: 46, 156, 165, 174).

İslâm dininin yayılmasında başlıca rol oynayan Müslüman tüccarlar, bu dini Hazar ülkesinin kuzeyinde, Etil-Kama nehirleri arasında oturan Etil Bulgarlarına da götürmeyi başarmışlardır. Çünkü, Bulgarlar, kuzey ülkeleriyle İslâm ülkeleri arasındaki transit ticarete aracılık ediyorlardı. Bu ticarete, Etil Bulgarlarının merkezi Bulgar şehri tüccarların buluşma ve ticarî malların mübadele merkezi durumundaydı. Böylece, Bulgar hükümdarı *İl-teber Almuş* da Müslüman tüccarlar vasıtasıyla İslâm dinini tanıma fırsatı bulmuştu. bununla da yetinmeyen *İl-teber Almuş*, bu dini devletin resmî dini olarak kabul ettiği gibi, bir elçi göndererek, Abbasî halifesinden Bulgarlara İslâmîyeti doğru bir şekilde öğretecek imam ve fakihler istemiştir. Abbasî halifesi de, 921/922 yılında din adamlarıyla birlikte bir elçilik heyetini Bulgar ülkesine göndererek, *İl-teber Almuş*'un isteğini yerine getirmiştir (İbn Fazlan, 1976: 43-64). Bu duruma göre, Etil Bulgar Devleti, ilk Müslüman-Türk devleti sayılabilir.

Bulgarlar, kendi arzularıyla İslâmîyeti kabul etmekle kalmamışlar, tıpkı Karahanlılar gibi bu dini komşu Türk toplulukları arasında yaymayı da

başarmışlardır. Meselâ, Kama nehri ile Ural dağları arasında oturan Başgurdlar, ülkelerine gelen 7 Müslüman Bulgar vasıtasıyla İslâm dinini kabul etmişlerdir. Hatta, Başgurdlardan iki kişi kendi dindaşlarına yeni kabul ettikleri bu dini doğru bir şekilde öğretebilmek için Abbasî Devletinin merkezi Bağdat'a fıkıh tahsiline gelmişlerdir (Şeşen, 1985: 132).

4. Eski Türk İnancı ve İslâmiyet

Türkler, Müslüman olmadan önce din olarak "Gök Tanrı" (Kök Tengri) inancına sahip bulunuyorlardı. Bu inancın merkezinde tek Tanrı vardı. Öyle ki, Türkleri yakından tanıyan çağdaş yabancı tarihçilerin hemen hepsi bu hususta aynı tespitte bulunmuşlardır. Meselâ, *Theophylacte Simocatt* adlı Bizans tarihçisi, bu hususta, "Türkler; toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir Tanrı'dan başka birşeye tapmazlar. Ona atlar, sığırlar ve koyunlar kurban ederler." demektedir.⁷ Devrin halifesi tarafından Bulgar Türklerine gönderilen İbn Fazlan adlı bir Arap elçisi de, Ceyhun nehri çevresindeki yurtlarından geçtiği Oğuz Türklerinin dinî inançlarını da, "İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse, başını semaya kaldırıp, 'bir Tengri' der. Bu Türkçe 'bir Allah' demektir. Zira, Türkçe'de 'bir' vahid ve 'Tengri' ise Allah demektir" şeklinde ifadelerle belirtir. Aynı şekilde, bir Gürcü kaynağında, "Bunların (Türklerin) dini ölümsüz bir Tanrı'ya tapmaktan başka birşey değildir" denilmektedir. Yakubî Patriği Süryanî Mikael de, "Türkler Gök Tanrı diye adlandırdıkları bir tek Tanrı'ya tapmaktadır" tarzında ifadesiyle Bizans, Arap ve Gürcü tarihçilerinin tespiti birleşmektedir (Chavannes, 1900: 248; İbn Fazlan, 1975: 31; Roux, 1994: 102; Michel le Syrien, 1905-1909: III, 156, 157). Birbirinden habersiz bu tarihçilerin aynı tespitte birleşmeleri bir tesadüf değildir. Hiç kuşkusuz, hepsi de aynı gerçeği yansıtmaktadırlar.

⁷ "Les Turcs tiennent le feu en honneur d'une manière très extra-ordinaire; ils vénèrent aussi l'air et l'eau; ils célèbrent la terre; mais ils n'adorent et n'appellent dieu que l'auteur seul du ciel et de la terre; ils lui sacrifient des chevaux, des boeufs et des moutons, et ils ont des prêtres qui leur paraissent prédire l'avenir." (Chavannes, 1900: 248).

Türklerde tek Tanrı inancının doğup gelişmesinde, Orta Asya'nın yaşamaya son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartlarının büyük etkisi vardır. Gerçekten de, Orta Asya'da hayatı etkileyen en önemli unsur, tabiat ve iklimdir. İşte Türkler, Tanrı'yı, hayatlarını en çok etkileyen tabii çevre içinde aramışlardır. Fakat, yeryüzündeki varlıklar birbirlerinin benzerleri olup, aynı mekanda yan yana bulunmaktadırlar. Bunlardan birinin yaratıcı olması ve bütün varlıklara hükmetmesi mümkün değildi. Halbuki, Tanrı, tek ve benzersiz olup, herşeyin üzerinde, herşeye hükmeder bir durumda olmalıydı. Bu duruma göre, Tanrı yeryüzündeki varlıklardan biri olamazdı. Türkler, bu kanaata vardıldıktan sonra gözlerini "*Kök Tengri*" adını verdikleri gökyüzüne çevirdiler. Gerçekten de gökyüzü, yeryüzündeki hayatı belirleyici bir rol oynuyordu. Üstelik o, tek, benzersiz, herşeyin üzerinde ve herşeye hükmeder bir durumdaydı. Böylece, Türkler inançlarının merkezine "*Gök Tanrı*" (Kök Tengri)'yı yerleştirdiler. Bu kavram, onların zihinlerinde zamanla maddî bir varlık olmaktan çıkıp, herşeyi yaratan ve herşeye hükmeden manevî bir varlık haline dönüştü (Kafesoğlu, 1980: 63). Nitekim, Orhun Yazıtlarında, Türklerin evreni yaratan ve ona hükmeden tek Tanrı inancına ulaşmış olduklarını görmek mümkündür. Bu yazıtlarda, "*Üstte mavi gök* (kök tengri), *altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*" denilmektedir (Orhun Abideleri, 1973: 19, 49). Burada gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğullarını yaratan bir tek Tanrı'dan söz edilmektedir. Fakat, aynı yazıtlarda "gökyüzü" ile "Tanrı" kavramları için aynı kelime, yani "Kök Tengri" kelimesi kullanılmıştır. Bu durum ise, birçok araştırmacının yanılmasına yol açmıştır. Halbuki, o zaman Türkler, aynı kelime ile ifade etmelerine rağmen, bunlar arasındaki farkı çok iyi biliyorlardı. Ayrıca, Göktürklerde yaratıcı varlık ile gökyüzü kavramlarının ayrıldığını "*Tengri teg Tengri*" (Tanrı gibi gök) ifadesinden de anlamak mümkündür (Orhun Abideleri, 1973: 65). Görüldüğü gibi, burada da ayrı ayrı varlıklar için aynı kelime kullanılmıştır. Bunlardan birincisi yaratıcı varlığı, ikincisi de gökyüzünü ifade etmektedir. Ancak, Türkler "Tanrı" ve "gökyüzü" için aynı kelimeyi kullanmaya devam etmemişlerdir; bu durum Uygur devrinde değişmiştir. Başka bir ifade ile Uygur devrinden itibaren sözü edilen iki varlığın aynı deyimle ifade edilmesinden vazgeçilerek, her iki varlık için iki ayrı kelime kullanılmaya başlanmıştır. Bunlardan gökyüzü için "gök" (kök),

yaratıcı varlık için de "Tanrı" (Tengri) kelimeleri tahsis edilmiştir (İnan, 1976: 17).

Diğer taraftan, Türkler, canlı-cansız büyük varlıklar için de "tanrı" kelimesini kullanıyorlardı (Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 279). Hemen belirtelim ki, onlar, bunların hiçbirini bütün varlıkların yaratıcısı "Allah" seviyesine yükseltmiyorlardı. Bu kullanışdaki "tanrı" kelimesi büyüklüğü ifade eden bir sıfattan ibaretti.

Türkler, İslâm dinini tanıyınca kadar "Gök Tanrı" inancını korudular. Ancak onlardan bazı topluluklar tarihin belirli dönemlerinde, "Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve Musevîlik" gibi yabancı din ve inançları tanımışlar ve kısmen kabul etmişlerdir. Fakat, bu dinler ve inançlar, bazı istisnalar dışında, Türklerin hayatında bütünüyle etkili olamamıştır; yüzeyde kalmıştır. Daha doğrusu, onların dünya görüşlerinde ve hayat tarzlarında önemli bir değişiklik yapamamıştır.

Türkler, tarihlerinde ilk defa X. yüzyıldan itibaren bütün din ve inançlarını terkederek, topluca İslâm dinine girmeye başlamışlardır. Bu hususda Arap fatihlerin Türkleri İslâmiyete kazandırmak için davet dışında özel bir gayretleri olmamıştır. Daha doğrusu, Türkler, İslâm dinini bir zorlama sonucunda değil, kendi arzularıyla kabul etmişlerdir. Zira, İslâm dini ve gelenekleriyle Türklerin "Gök Tanrı" inancı ve gelenekleri arasında pekçok benzerlikler bulunmaktaydı: İslâm dinindeki tek Tanrı kavramı, biraz yukarıda açıklandığı gibi Türklerde de vardı. Bu tıpkı İslâmiyetteki gibi herşeyin üzerinde, herşeye hükmeden, yani "*kadir-i mutlak*" bir varlıktı. Türkler Tanrı'nın bu özelliğini "*ugan*" (ugan Tengri) deyiimi ile belirtiyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 1939: I, 77; Yusuf Has Hacib, 1947: b: 6, 17; Danişmend, 1978: 71).

Türkler, yeni dinlerindeki Allah kavramının mana ve mahiyetini eski inançlarındaki Tanrı kavramında da gördükleri için, bu kavramı İslâmî dönemde de terketmeyerek, kullanmaya devam etmişlerdir. Öyle ki, Türk din bilginlerinin hemen hepsi Karahanlı devrinden itibaren yaptıkları Kur'an-ı Kerîm meallerinde bile Allah yerine genellikle "Tanrı" kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu meallerde özellikle Tanrı kelimesinin en eski telaffuzu olan "Tengri" şeklinin kullanılması son derece dikkat çekicidir (İnan, 1991: 153, 163, 167, 176).

Türkler İslâmiyette olduğu gibi Tanrı'ya kurban sunuyorlar, ruhun ölmezliğine ve ahirete inanıyorlardı (Kafesoğlu, 1980: 27, 47). Onlar öteki dünyaya "*ol ajuun*," kıyamet gününe "*uluğ gün*," cennete "*uçmak*," cehenne-me de "*tamu*" diyorlardı (Mübarekşah, 1927: 44). Öte yandan, İslâmiyeti yaymak gayesiyle Müslüman olmayanlara karşı savaşmak da her Müslüman için kutsal bir görevdi. Türklerde de bir kimsenin büyüklüğü savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. Hatta onlar, savaşta ölmeyi şan ve şeref bilirler, hastalıktan ölmeyi de utanç verici sayarlardı (Julien, 1864: 331). İslâm dini savaşlarda elde edilen ganimeti helâl sayıyordu. Türklerde de savaşlarda ve akınlarda düşmanın birikmiş mal ve servetini elinden almak, hayatlarında önemli bir yer tutuyordu (Köymen, 1963: 6).⁸ Ayrıca, İslâmiyette olduğu gibi eski Türk toplumunda da kadına lâyük olduğu değer veriliyordu. İslâmiyetteki ceza hukuku ile eski Türklerin ceza hukuku arasında da benzerlikler vardı (Danişmend, 1978: 83-128).

Kısaca söylemek gerekirse Türklerin "Gök Tanrı" inancı, şüphesiz, semavî bir din değildi. Zira, "Gök Tanrı" inancının ne kutsal kitabı, ne de peygamberi, melekleri, ibadeti ve tapınağı vardı. Gerçi eski Türkçe de peygamber karşılığı olarak "*yalavaç*" ve "*savcı*" kelimeleri bulunmaktaydı. Ayrıca, "*yükünmek*" veya "*tapıngu*" (ibadet), "*köni kün*" (hesap günü, adalet günü), "*yazuk*" (günah), "*yek*" (şeytan), "*ökünc* veya *ökünkü*" (tövbe) gibi inançla ilgili birçok temel kavram eski Türkçede yer almaktaydı (İnan, 1991: 167). Fakat, tarihî kaynakların hiçbirinde peygamber kaydına ve ibadet şekline rastgelmemiştir. Hemen belirtelim ki, bu hüküm Türk topluluklarına hiç peygamber gönderilmediği anlamına gelmez.

⁸ Kendisini İslâma davet eden Emevî halifesi Hişam'ın elçisine 100 bin kişilik silâhlı ordusunu gösteren Türk Hakanı (Su-lu), İslâm dinine girmeleri halinde ekonomik hayatlarının sarsılacağını şu sözlerle ifade etmiştir: "Bu (gördüğünüz) silâhlı süvariler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne de bir terzi vardır. Şimdi bunlar Müslüman olup da İslâm dininin şartlarını yerine getirmeye kalkıştırlarsa, ne yiyip içecekler?" (Kitapçı, 1994: 299 vd.; Şeşen, 1985: 135). Fakat, Türkler, Hakanın duyduğu endişenin ne kadar yersiz olduğunu anlamakta gecikmediler. Çünkü, Türklerin akın geleneği ile İslâmın cihad faaliyeti birleşiyordu.

5. İslâm Devletinin Hizmetinde Türkler

Araplar, Türklerle daha ilk karşılaşmalarında, onların son derece "*cesur, disiplinli, hareketli, çevik, cürekâr, atılgan, gözüpek, dayanıklı, sadık, güzel görünüşlü ve gösterişli*" insanlar olduklarını görmüşler ve takdir etmişlerdir. 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak, Maverâünnehir'e bir yürüyüş yapan Arap orduları komutanı Ubeydullah b. Ziyad, bu takdirin bir belirtisi olarak, 2 ilâ 4 bin civarında Buharalı okçu Türk'ü Emevî İslâm Devletinin ordusunda istihdam etmiştir (Pipes, 1978: 86). Türkler de ilk defa Emevî iktidarına son veren Abbasî hareketinin içinde yer alarak, kendilerini gösterme fırsatı bulmuşlardır. *Muhammed b. Sûl, Tarhan b. Zaî, Tarhun Cemmal* gibi Türkler, bu hareketin başını çeken Ebû Müslim'in en güvenilir komutanları arasında bulunuyordu (Pamukçu, 1994: 31).

İslâm dünyasında, "*kuvvet, cesaret, kahramanlık, harp sanatı ve tekniğinde diğer kavimlere üstünlüğü*" ile tanınan Türkler, ilk defa halife Mansur (754-755) tarafından halifelik ordusuna alınmıştır. Halife Mansur öldüğü zaman arkasında "*40 bin gulam*" bırakmıştır ki, bunların büyük bir kısmının Türk olduğu muhakkaktır (Pipes, 1978: 87). Mansur'dan sonra gelen halifeler de Türkleri kendi ordularına almaya devam etmişlerdir. Özellikle, halife Harunü'r-Reşîd'in muhafız birliği tamamen Türklerden meydana geliyordu (786-809). Türkler, sadece Abbasî halifelerinin muhafız birlikleri olarak değil, aynı zamanda sınır boylarında (avasım/sugur) İslâmın cihad faaliyetlerini yürütmede de başıca rol oynuyorlardı. Yine Harunü'r-Reşîd zamanında *Ebu Süleym et-Türkî* Tarsus uc teşkilâtının başında bulunuyordu (el - Belâzurî, 1978: 174; 1987: 242 vd).

Abbasî halifeleri, gittikçe gevşeyen ve güvenirliliklerini yitiren Arap askerlerinin yerine tamamen Türklerden hassa birlikleri oluşturuyorlar ve onlardan faydalanıyorlardı: İranlı unsurların desteği ile halife olan Memun (813-833), bu unsurun iktidarı üzerinde gittikçe etkilerini ve baskılarını artırmaları üzerine Türklerle dayanmış ve hassa ordusunun sayısını artırmıştır. Onun zamanında hemen hemen Türklerden oluşan hassa ordusunun sayısı 18 bine ulaşmıştır. Bu ordunun komuta heyetini de *Afşin, Aşnas, İtah, Büyük Boğa, Vasıf, Hakan Urtuç* gibi Türk komutanları oluşturuyordu (Büyük İslâm Tarihi, 1992: VI, 20).

İktidarını tamamen Türklerin şahsında gören Mutasım (833-844), bu hususda daha ileri gitti: O, çevrenin olumsuz etkilerinden korumak amacıyla Türk hassa ordusu için Bağdad yakınlarında, Dicle nehri kıyısında Samarra (Görenler sevindi) şehrini kurdu; bu şehri Türk mimarî tarzında eserlerle donattı; devletin merkezini buraya aldı; hassa ordusunun sayısını 38 bine yükseltti.⁹ Mutasım, Türklük özelliklerini yitirmemeleri için, hassa askerlerinin yerli halk ile akrabalık kurmalarını, yani evlenmelerini yasakladı. Evlenmeleri için de onlara Türk ülkelerinden kızlar getirtti. Yetişen çocuklarının da kendilerinden biriyle evlenmeleri şartını koydu (Şeşen, 1985: 185, 186). Böylece, Türklerin İslâm tarihine damgalarını vurdukları Samarra devri başladı (836-892).

Türk hassa birlikleri ve başlarında bulunan Türk komutanları, kendilerine duyulan güveni boşa çıkarmadılar; İslâm devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korudular ve savundular: Bunlardan *Afşin*, Azerbaycan'da çıkan ve Abbasî Devletini yıkmayı hedef alan *Bâbek isyanını*, İtah ve Büyük Boğa gibi Türk komutanlarıyla birlikte, üç yıllık çetin bir mücadele sonucunda bastırdı. Başta *Aşnas* olmak üzere *Afşin*, *Vasif*, *İtah*, *Büyük Boğa* gibi Türk komutanları İslâm ordularının başında Ammuriye'ye (Amorium) kadar ilerleyerek, Bizans ordusuna üst üste ağır darbeler vurdular; Bizans'ı baskı altına aldılar. Diğer taraftan, *Büyük Boğa* da Basra ve İran'da arka arkaya çıkan zenci isyanlarını bastırarak, devleti büyük bir tehlikeden kurtardı (Pipes, 1978: 89, 90, 91).

Türk komutanları İslâm ordularında değil, aynı zamanda vezirlik ve haciblik gibi devletin en yüksek makamlarında ve hatta, belli başlı eyâletlerinin başında vali olarak idarecilikte de kendilerini gösterdiler: Halife Mansur zamanından itibaren *Züheyr et-Türkî*, *Hammât et-Türkî*, *Afşin*, *Vasif* gibi Türk komutanları devletin önemli eyâlet ve vilâyetlerine vali olarak tayin edilmişlerdir. Daha da önemlisi, *Aşnas* (834), *İtah* (844), *Feth b. Hakan* (856), *Yezid b. Abdullah et-Türkî* (858), *Gulbek* (864),

⁹ Çeşitli kaynaklarda Türk hassa ordusunun miktarı 4000, 8000, 18000, 38000, 50000, 70000 gibi farklı sayılarda gösterilmiştir (Pipes, 1978: 89).

Müzahim b. Hakan (867) ve *Urhuz b. Uluğ Tarhan* gibi Türk beyleri veya onların kendi yerlerine naib olarak gönderdikleri valiler arka arkaya Mısır'da görev yapmışlardır (Büyük İslâm Tarihi, 1992: VI, 56; Tekindağ, 1976: 866). Daha sonra aynı göreve tayin edilen *Tolun oğlu Ahmed* ile *Toğaç oğlu Ebû bekir Muhammed* Mısır'da hükümdarlığını ilan ederek, burada birer Türk devleti kurmuşlardır.

Fakat, Türk komutanlarının İslâm devleti içinde gittikçe güçlerini ve etkilerini artırmaları, halifeler ile aralarının bozulmasına yol açtı. Daha doğrusu bu durum, halifelerin kıskançlık ve rekabet duygularını kamçıladı. Halife Mütevekkil (847-861) ve onu takip eden halifeler, devlete büyük hizmetlerde bulunmuş olan Bağır et-Türkî, İtah, Vasif ve Büyük Boğa gibi Türk komutanlarını arka arkaya öldürttüler (İbnü'l Esîr, 1982: 47, 137; 1986: 49, 118). Bu durum birbirini izleyen zincirleme tepkilere yol açtı. Türk komutanları, niyetinden şüphe ettikleri halifeleri ya tahttan indirdiler, ya da öldürdüler. Bunların başında, bu yola ilk defa başvuran halife Mütevekkil geliyordu. İç mücadele bununla da kalmadı; Mütevekkil'in dört halefinden üçü de aynı sebeple ortadan kaldırıldılar (İbnü'l-Esîr, 1982: VI, 98, 99, 172, 173, 190, 191, 228, 233; 1986: VIII, 88, 89, 147, 165, 191-195). Bu mücadeleden en çok zarar gören halifeler oldu. Çünkü, bu durum, yani karşılıklı güvensizlik hali Türk komutanlarının Abbasî halifelerine karşı bağlılıklarını devamlı azaltıyordu; daha da önemlisi faydalı hizmetlerin zayıflamasına ve hatta kesilmesine sebep oluyordu.

892 yılında, devletin merkezinin Samarra'dan tekrar Bağdat'a alınması Türklerin devlet idaresinde etkilerini oldukça azalttı; hatta onları geri plana attı. Fakat, bu durum çok uzun sürmedi; kısa sürede kendilerini toparlayan Türkler, tekrar devlet idaresinde ve özellikle askerî sahada rol oynamaya başladılar. Meselâ *el-Hazarî*, *Beçkem* ve *Tüzün* gibi Türk beyleri arka arkaya İslâm orduları komutanı (emîrû'l-ümerâ) tayin edildiler. Bunlardan, özellikle Beçkem'in adı basılan paraların üzerinde bile yer alıyordu (Kafesoğlu, 1976: 792). Halifeler ise, Samarra devrinde olduğu gibi tamamen iktidarı ellerinden kaçırdılar; âdeta varlıkları ile yoklukları eşit durumdaydı; gerçek iktidar Türk komutanların eline geçti.

XI. yüzyılda, Abbasî iktidarı tamamen güçten düşmüş bulunuyordu. Abbasî halifeleri İslâm ülkelerini korumak şöyle dursun, kendilerini bile

savunmakta âciz kalmışlardı. İçeride aşırı dinî cereyanlardan birinin temsilcisi olan Büveyhîler, Bağdat'ı işgal ederek, Abbâsî halifelerini tamamen hükümleri altına almışlardı. Dışarıda ise Bizans tekrar saldırıya geçmişti. İslâm devletini içinde bulunduğu bu durumdan kurtaracak ve onu savunacak taze kuvvetlere ihtiyaç vardı. Aksi takdirde, iç çöküntüyü güçlü bir dış saldırı tamamlayarak, İslâm dünyası ve İslâm medeniyeti tamamen mahvolabilirdi.

İslâm devletinin imdadına tekrar Türkler yetişti: Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmuş olan Selçuklular (1040), kısa zamanda İslâm ülkelerinin büyük kısmına hâkim olarak, onu iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar. İçeride, Mısır Fatımîleriyle sıkı işbirliği halinde olan Büveyhîlerin siyasî varlığına son vererek, Abbâsî halifesini kurtardılar. Abbâsî halifesi de, tamamen sözden ibaret olan siyasî iktidarını kendi isteği ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e bıraktı; kendisinin üzerinde ise, sadece İslâm topluluklarının dinî başkanlığı sıfatı kaldı. Diğer taraftan Selçuklular, dış cepheyi de ihmal etmediler; Anadolu'ya arka arkaya düzenledikleri seferler ve akınlarla Bizans'ı baskı altına aldılar. Malazgirt zaferiyle de Bizans ordusunu tamamen imha ederek, Anadolu'yu Türklüğe ve İslâmiyete açtılar.

Selçuklular bununla da yetinmediler; Mısır Fatımî Devletini de ortadan kaldırarak, İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği de kurmak istediler. Bu gaye ile Fatımîler üzerine ordular gönderdiler. Selçukluların üstün askerî gücü ile başedemeyeceğini anlayan Fatımîler, Türk devletinin karşısına Batınîleri çıkardılar. Onlar, Batınîler vasıtasıyla Selçuklu Devletini içeriden yıkmayı umuyorlardı. Mısır'da yetişmiş bir "daî" (davetçi) olan Batınî hareketinin başı *Hasan Sabbah*, Selçuklu düzenini yıkmak için terörizmin ezeli metodu olan *uyuşturucu* (afyon) ve *hançer* kullanıyordu. Uyuşturucu maddelere alıştırarak adamlarının iradelerine hükmeden Hasan Sabbah, onlara siyasî cinayetler işleterek, rakiplerine gözdağı veriyordu. Daha da kötüsü, Hasan Sabbah Kur'an-ı Kerîm üzerinde yaptığı Batınî (iç) yorumlarıyla İslâmı gagesinden saptırıyordu. Sonuç olarak, Batınîler, propaganda ve cinayetlerle dolu yeraltı faaliyetleriyle Selçuklu düzenini sarsmaya başladılar. Buna karşılık Selçuklular, Batınîler üzerine arka arkaya ordular sevk ederek,

bu şer kuvvetine göz açtırmadılar. Onlar bununla da kalmadılar; başta Bağdat olmak üzere İslâm ülkelerinin önemli merkezlerinde medreseler kurarak, İslâm inancını bilgi ve düşünce bakımından kuvvetlendirmeye çalıştılar. Selçuklu idaresinde tam bir hürriyet ve emniyet içinde faaliyet gösteren bu medreselerden İslâm dinini kaynaklara dayanarak dirayetle savunacak birçok din bilgini yetiştirdi. Bunlar, manevî huzuru ve birliği bozan aşırı dinî cereyanlarla mücadeleyi kendilerine başlıca gaye edindiler. Böylece, sönmeye yüz tutmuş olan İslâm medeniyeti, Selçukluların aldıkları tedbirlerle yeni bir hamle kudretine kavuşarak, tekrar canlandı.

Sonuç olarak, Türkler on asır süre ile İslâmın bayraktarlığını yaptılar. Kendilerini samimiyetle İslâm dinini kılıç kuvvetiyle yayma gayretine verdiler. Tabiri caizse, onlar İslâmiyetin hem kılıcı hem de kalkanı oldular; ona yeni ülkeler kazandırdılar. Hindistan'dan Balkanlara kadar geniş ülkelerde İslâm dininin yerleşmesini ve kökleşmesini sağladılar.

6. *İslâm Yazarları Gözüyle Türkler*

"Oturmak, bir yerde eğlenmek, uzun süre kalmak, beklemek, az hareket etmek, az işle meşgul olmak Türkler için çok ağır gelir. Çünkü, onların bünyeleri hareket üzerine kurulmuştur. Durmaktan nasipleri yoktur. Ruhî kuvvetleri, bedenî kuvvetlerinden daha fazladır. Onlar ateşli, hareketli, anlayışlı kimselerdir. Hatıraları çok, bakışları keskindir. Kıt geçimi âcizlik, uzun zaman bir yerde bağlı kalmayı ahmaklık, rahatlığı ayakbağı, kanaatkârlığı azimsizlik, muharebeyi terketmenin zillet getireceğini kabul ederler."

"Türk vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, yere konmuş canlı cansız hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. Başkası yayına bir ok koymadan Türk on ok atar. Bir dağdan inerken veya bir çukur vadinin içine girerken atını başka birinin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır."

"Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerin, yeryüzünde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. (...) Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir. Özetle, bir Türk başlıbaşına bir millettir."

"Bütün kavimlerin arasında yiğitlik, cesaret bakımından Türklerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiçbiri yoktur. Cenab-ı Allah onları arslan sıfatında yarattı."

"Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere alıştırlar. Zaruret halinde pek aza kanaat getirerek, gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerinin başbuğu, bölgenin komutanı olmaktan ve kendini zahmetli duruma sokmaktan başka birşey düşünmez."

İbn HASSUL

"Yabancı bir ülkeye giden garibi fena âkibetler bekler. Bunun aksine Türkler, İslâm ülkelerine ulaştığı zaman, orada saygı ve takdir görürler. Emîr ve ordulara komutan olurlar."

"Hazreti Adem'den beri bugüne kadar para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türkler müstesnâ."

"Türkler denizin derinliğinde midye kabuğu içinde saklı inciye benzerler. Değerinin takdir edilmesi için denizi bırakarak, hükümdarların tacını, gelinlerin kulağını süslemesi gerekir."

MÜBAREKŞAH

"Türklerden biri köle olduğu zaman efendisinin askerine komutan olmakla yetinmez. Efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister."

eI-KAZVÎNÎ

"Türkler şiddet ve cesaret bakımından diğer insanlara üstün oldukları için halifelerin askerleri, beyleri de halifenin komutanı olmuşlardır. Türk askerleri diğer ırkların askerlerine göre kudret, cesaret, cüret, atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itaatleri, giyimlerindeki gösteriş ve sultanlığa yaraşlılıkları dolayısıyla Maverâünnehir dihanları, halifelerin komutanları, maiyyetleri, hizmetkârlarının ileri gelenleri olmuşlardır."

İbn HAVKAL

BİBLİYOGRAFYA

A. KAYNAK ESERLER

E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris, 1900.

el- Belâzurî, *Fütuhu'l - Büldân*, nşr. M. Rıdvan, Beyrut, 1978; trc. M. Fayda, Ankara, 1987.

el-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc. R. Şeşen, Ankara, 1967.

Fahreddin Mübarekşah, *Târîh*, nşr. D. Ross, London, 1927.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, trc. R. Şeşen, İstanbul, 1975.

İbn Hassûl, *Tafdîlü'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l - Ecnâd*, nşr. A. Azzavî, trc. Ş. Yaltkaya, Belleten, IV, 1940, s.

İbnü'l - Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, V, VII, Beyrut, 1982, trc. Y. Apaydın, İstanbul, 1986.

İbnü'l-Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, trc. M. Keskin, VIII, İstanbul, 1994.

S. Julien, "Documents historique sur les Tou-Kioue (Turcs)," *Journal Asiatique*, (1864).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, trc. B. Atalay, I, II, III Ankara, 1939, 1941.

Orhun Abideleri, Haz. M. Ergin, İstanbul, 1973.

Michel le Syrien, *Cronique de Michel le Syrien*, trc. Chabot, III, Paris, 1905-1909.

R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, trc. M.Z. Ugan, IV, İstanbul, 1958.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, nşr. R.R. Arat, İstanbul 1947.

B. ARAŞTIRMALAR

- T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, trc. H. Gündüzler, İstanbul, 1971.
- W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, İstanbul, 1981.
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975.
- Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul, 1992.
- İ. H. Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Konya, 1978.
- E. Esin, "Türklerin İslâmiyete Girişi," *Tarihte Türk Devletleri*, I, 1987, s. 287-320.
- R.H. Frye-A. Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Orta-Şarkta Türkler," *Bellekten*, 37, (1946), s. 97-131.
- R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981.
- H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütûhatı*, İstanbul, 1930.
- Ş. Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü," *Bellekten*, VI, (1942), s. 177-205.
- A. İnan, *Makaleler, ve İncelemeler*, II, Ankara, 1991.
- , *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara, 1976.
- İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti," *J. Deny Armağanı*, TTK, Ankara, 1958.
- , "Abbâsîler Zamanında Türkler," *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 792.
- İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.
- Z. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987.
- , *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988.
- , *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya, 1994.
- M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1989.

E. Maiz, "Die Türken in der klassischen arabischen Literatur," *Der Islam*, 21, (1973), s. 279-285.

E. Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.

B. Ögel, *Türkler'de Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.

E. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1944.

D. Pipes, "Turks in early Muslim service," *Journal of Turkish Studies*, II, (1978), s. 85-96.

J.P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, trc. A. Kazancıgil, İstanbul, 1994.

F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972.

R. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler," *Türkiyat Mecmuası*, XV, (1969), s. 11-36.

Ç. Tekindağ, "Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri," *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.

H. Töllner, *Die türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra*, Bonn, 1971.

O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul, 1969.

———, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971.

———, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980.

N. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992.

H.D. Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler," *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1973), s. 71-82.

———, "Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları I. Boğa el-Kebîr et-Türkî," *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1-2, (1965), s. s. 195-203.

———, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976.

J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. F. Işıltan, Ankara, 1963.